

АГРАРНАЯ ПАЛІТЫКА ЦАРЫЗМУ Ё ДЗЯРЖАЎНАЙ ВЁСЦЫ БЕЛАРУСІ (30-50-Я ГГ. XIX СТ.)

А.Ф. Рацько БДПУ (Мінск)

З 40-х гадоў XIX ст. разлажэнне прыгонніцтва перарасло ў яго крызіс. Рэзкае пагаршэнне становішча сялян прывяло да паглыблення сацыяльных супярэчнасцяў і класавых канфліктаў. У гэтай сітуацыі царызм быў вымушаны пайсці на пэўныя рэформы з мэтай захавання ў некалькі мадэрнізаваным выглядзе старых феадальных парадкаў і сістэмы феадальнай эксплуатацыі прыгонных. Рэформы пачаліся з дзяржаўнай вёскі, аднак былі непарыўна звязаны з пастаноўкай агульнасялянскага пытання. Урад меў на мэце ліквідацыю сацыяльнай напружанасці ў дзяржаўнай вёсцы заходніх губерняў, павышэнне яе прыбытковасці і заваяванне сімпатый сялянскага мас у процівагу шляхецкаму дэмакратычнаму руху. Факты агітацыі шляхецкіх рэвалюцыянераў у сялянскім асяроддзі надзвычай устрывожылі ўлады.

Дзяржаўныя сяляне былі другім па колькасці разрадам сельскага насельніцтва Беларусі (пасля памешчыцкіх сялян). К 1857 г. колькасць дзяржаўных сялян у беларуска-літоўскіх губернях складала 390795 душ мужчынскага полу або 17,8% ад усяго насельніцтва [6, с. 27]. У царскім заканадаўстве дзяржаўныя сяляне атрымалі назву "свабодных сельскіх жыхароў", але на самой справе яны такімі не былі. У Расіі, як адзначаў акадэмік М.М. Дружынін, "дзяржаўныя сяляне займалі прамежкавае становішча паміж памешчыцкімі прыгоннымі і свабоднымі людзьмі" [3, с. 38]. Яны плацілі аброк і лічыліся асабіста вольнымі, мелі магчымасць перайсці ў іншае падатнае саслоўе і памяняць месца жыхарства. У Беларусі, дзе панавала паншчына, ажыццяўленне гаспадарчых, адміністрацыйных і судовых правоў над сялянамі аддавалася арандатарам і адміністратарам казенных маёнткаў. Урад прыняў шэраг узаконенняў для абмежавання самавольства часовых уладальнікаў, але правы, якія даваліся вялікарасійскім сялянам, у беларускіх губернях ва ўмовах арэнднай сістэмы не маглі быць з поспехам рэалізаванымі [5, с. 59]. Акрамя таго, адрозненне двух рэгіёнаў заключалася і ў сістэме збору феадальнай рэнты. У Расіі дзяржаўныя маёнткі знаходзіліся на падушным аброку, у Беларусі – на "гаспадарчым становішчы", гэта значыць, на паншчыне. Захаванне фальваркаў і паншчыны адпавядала палітычным разлікам царызму і ў той жа час было пэўнай саступкай мясцовым памешчыкам.

Рэформы пачаліся з перабудовы вышэйшага апарату кіравання дзяржаўнай вёскай. Вышэйшым органам кіравання стала спецыяльна створанае ў канцы 1837 г. Міністэрства дзяржаўных маёмасцей на чале з П.Дз. Кісялёвым, якога Мікалай I называў начальнікам штаба па сялянскай частцы. Менавіта Кісялёў і стаў ініцыятарам правядзення рэформ у дзяржаўнай вёсцы. Для ўтварэння ніжэйшых ступеняў кіравання для заходніх губерняў 28 снежня 1839 г. было выдадзена "Устанаўленне аб кіраванні дзяржаўнымі маёмасцямі ў заходніх губернях і Беластоцкай вобласці" і "Палажэнне аб лютрацыі дзяржаўных маёмасцей заходніх губерняў і Беластоцкай вобласці" [2, с. 331]. Яно ўлічвала своеасаблівасць адміністрацыйных і гаспадарчых умоў нашага краю. Згодна з гэтымі дакументамі рэформы ў дзяржаўнай вёсцы складаліся з трох асноўных мерапрыемстваў: пераўтварэння сістэмы кіравання дзяржаўнай вёскай, "папярчальскай палітыкі" над дзяржаўнымі сялянамі і лютрацыі дзяржаўных маёмасцей. І калі ў Расіі апошняя зводзілася, галоўным чынам, да замены падушнага вылічэння аброка пазямельным, то ў Беларусі суправаджалася значнымі пераменаў ў галіне сялянскага землекарыстання і рэнтных адносін.

Замест чатырохступеннай сістэмы мясцовага кіравання, характэрнай для Цэнтральнай Расіі (губерня – акруга – воласць – сельскае ўпраўленне), у заходніх губернях уведзіліся тры адміністрацыйныя ступені (губерня – акруга – сельскае ўпраўленне). Валасная ступень выключалася па прычыне таго, што на нашых землях функцыянавала эканамічнае ўпраўленне часовых уладальнікаў, якім належыла агульнае кіраўніцтва сялянскім жыццём і функцыі вотчынай паліцыі. Імкнучыся паслабіць уладу мясцовых памешчыкаў, урад увёў вялікарусскія органы сельскага кіравання дзяржаўнымі маёмасцямі. На тэрыторыі дзяржаўных зямель заходніх губерняў ствараліся надзеленыя ўладай сельскія ўпраўленні, якія падпарадкоўваліся не часоваму ўладальніку, а ўрадаваму акруговаму начальніку. Аднак адбыўшаяся перамена не датычыла пытання спагнання з сялян феадальнай рэнты і збору падаткаў, і тут урад вымушаны быў пайсці насустрач часовым уладальнікам маёнткаў. У выніку ўтварыліся дастаткова складаныя адносіны паміж акруговымі начальнікамі, уладальнікамі і сялянамі. Вырашыць іх павінна было само жыццё не на аснове прадуманага і дакладна складзенага закона, а на аснове цяжучай практыкі міністэрскага кіравання [3, с. 589-590]. Час паказаў, што гэтая практыка развівалася не на карысць сялянам. Не абмежаваўшы свавольства часовых уладальнікаў, губернская адміністрацыя задушвала малейшую самастойнасць сельскіх органаў улады, выкарыстоўваючы іх у фінансавых мэтах.

У выніку ўвядзення новага адміністрацыйнага кіравання на дзяржаўных сялян быў ускладнены ўвесь цяжар утрымання шматлікага бюракратычнага апарату. Колькасць службовых пасадаў значна павялічылася. Толькі па Мінскай губерні за перыяд з 1837 па 1859 колькасць службовых асоб толькі з дзяржаўных сялян вырасла з 234 да 840 чалавек [2, с. 332]. Хаос у справаводстве, валакіта, службовыя злоўжыванні сталі нормай функцыянавання новага адміністрацыйнага апарату кіравання.

“Папачыцельская палітыка” уключала ў сябе арганізацыю харчовай дапамогі сялянам, пачатковага навучання, медыцынскай дапамогі, розных аграмічных мерапрыемстваў, развіццё сістэмы страхавання, актывізацыю гандлю і інш. Аднак усе гэтыя мерапрыемствы меркавалася ажыццяўляць за кошт саміх сялян, што непазбежна павінна было прывесці “папачыцельскую палітыку” да правалу.

Важнейшай часткай рэформ была люстрацыя дзяржаўных маёмасцей, якая адрознівалася ад папярэдніх люстрацый. З мэтай узмацнення плацежаздольнасці дзяржаўнай вёскі люстрацыя прадугледжвала меры па ліквідацыі сялянскага малазямелля і дакладную рэгламентацыю сялянскіх павіннасцей, што павінна было прывесці да знікнення эканамічных асаблівасцей, уласцівых дзяржаўнай вёсцы заходніх губерняў, і набліжэння яе да агульнарасійскага ўзроўню. Для ажыццяўлення люстрацыі ў кожнай губерні ствараліся люстрацыйныя камітэты, якія павінны былі дзейнічаць паводле “Палажэння аб люстрацыі”; складаліся інвентарныя вопісы казённых маёнткаў і вызначалася “гаспадарчае становішча” сялян, памер сялянскіх надзелаў і павіннасцей. У сувязі са склаўшымся расслаеннем дзяржаўнай вёскі люстратары вылучалі сярод сялян чатыры разрады: 1) цягляы, меўшыя не меней двух галоў рабочай жывёлы; 2) паўцягляы, меўшыя рабочай жывёлы менш гэтай нормы; 3) агароднікі (халупнікі), меўшыя толькі хату з агародам; 4) бабылі (кутнікі) – беззямельныя і бяздомныя сяляне [3, с. 594].

Ставілася задача па магчымасці перавесці ўсіх сялян у разрад цягляых, гэта значыць надзяліць беззямельных палявым участкам і сенакосам, а таксама рабочай жывёлай. Вызначалася сярэдняя норма надзелу – 3 дзесяціны ворнай зямлі і 1 дзесяціна сенакоса на адну рэвізскую (мужчынскую) душу. У вырашэнні праблемы забеспячэння дзяржаўных сялян зямлёй галоўны ўпор рабіўся на пераразмеркаванне зямельнага фонду паміж дзяржаўнымі маёнткамі і перасяленне часткі сялян у больш забеспечаныя зямлёй раёны. Да 1844 г. люстрацыя праводзілася пры захаванні фальварка-паншчынай сістэмы. Для цягляых двароў усталёўвалася 6-дзённая паншчына (3 дні з канём і 3 дні без каня).

Праводзячы рэформы ў дзяржаўнай вёсцы заходніх губерняў, урад не мог не ўлічваць інтарэсы арандатараў і ўздзеянне рэформ на памешчыцкую вёску. З гэтай мэтай захоўвалася “гаспадарчае становішча”, дзеянне “Уставы аб кіраванні арэнднымі маёнткамі”, традыцыйны склад і высокія нормы адпрацоўчай рэнты. У той жа час люстрацыя дакладна акрэслівала ўсе формы павіннасцяў, усталёўвала памеры штодзённых урокаў. Адкрываліся магчымасці па жаданню сельскай грамады замены паншчыны чынам, прадугледжвалася спыненне здачы казённых маёнткаў у арэнду.

Узмацненне сялянскага руху ў дзяржаўнай вёсцы, а таксама хваляванні памешчыцкіх сялян у заходніх губернях прымусілі ўрад з 1844 г. змяніць напрамак рэформ: фальваркава-прыгонная сістэма ва ўсіх дзяржаўных маёнтках ліквідуецца. Дзяржаўныя сяляне паскоранымі тэмпамі пераводзяцца на паўзямельны аброк. З фальваркавых зямель ім робяцца прырэзкі да надзелаў. Прадугледжваецца павелічэнне зямельнага надзелу да нормы, устаноўленай законам аб люстрацыі, у тым ліку бабылям і агароднікам, а таксама выдача дапамогі сялянам на набыццё рабочай жывёлы. Адняняюцца даніны і дадатковыя работы (шарваркі і інш.).

Ліквідацыя адпрацоўчай рэнты і перавод на аброк былі найбольш важнымі вынікамі рэформы, вызначылі яе буржуазна-прагрэсіўны сэнс. Ліквідацыя фальваркаў, прырэзкі зямлі сялянам, налічэнне павіннасцяў у адпаведнасці з колькасцю і якасцю зямлі спрыялі некатораму паляпшэнню становішча дзяржаўных сялян. У выніку праведзенай люстрацыі, па дадзеных на 1854 г., павіннасці ў гэтай катэгорыі сялян зменшыліся на 30-35% па Мінскай і Гродзенскай і на 62-65% – па Віцебскай і Магілёўскай губернях; [1, с. 488]. Аднак меры, прынятыя ўрадам, не маглі істотна змяніць сітуацыю з надзяленнем дзяржаўных сялян зямлёю. Павелічэнне агульнай плошчы надзельнага фонду ў дзяржаўнай вёсцы Беларусі на 10,7 % не было вельмі адчувальным па прычыне росту сялянскага насельніцтва, якое за гады рэформы вырасла на 38,5 % [4, с. 15]. Ні ў адной з беларускіх губерняў велічыня сярэдняга душавога надзела не дасягнула нават 5 дзесяцін, што лічылася мінімальнай нормай зямельнага забеспячэння.

Такім чынам, аграрная палітыка царызму ў дзяржаўнай вёсцы Беларусі ў 30-50-я гг. XIX ст. была накіравана на глыбокія змены ў галіне сялянскага землекарыстання і рэнтных адносін. Ліквідацыя паншчыны і перавод сялян на паўзямельны аброк некалькі палепшылі становішча дзяржаўнай вёскі. Аднак палавінчатыя палеаатыўныя меры не прынесла істотнага аблегчэння сялянству. Царызм імкнуўся захаванне, а ў лепшым выпадку мадэрнізаваць старыя феадальныя адносіны, замарудзіць працэс сацыяльнага расслаення дзяржаўнай вёскі. Разам з тым, урадавыя рэформы спрыялі паступовому пераходу ад прыгонніцкіх адносін да капіталістычных. Ствараліся ўмовы для развіцця вытворчых сіл, назіраўся рост таварна-грашовых адносін, адкрываліся магчымасці, у выніку арэнды свабодных зямель, для развіцця буйных фермерскіх гаспадарак.

Літаратура

1. Гісторыя Беларускай ССР: у 5 т. / Акад. навук БССР, Ін-т гісторыі; рэдкал.: І.М. Ігнаценка [і інш.]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1972–1975. – Т. 1 : Першабытнаабшчынный лад на тэрыторыі Беларусі. Эпоха феадалізму / рэдкал.: К.І. Шабуня [і інш.]. – 1972. – 632 с.

2. Гісторыя сялянства Беларусі: У 3 т. / рэдкал.: В.І. Мялешка [і інш.]. Мінск: Беларуская навука, 1997-22-003. – Т.1: Гісторыя сялянства Беларусі ад старажытнасці да 1861 г. / Анішчанка Я.К. [і інш.]. – 1997. – 431 с.
3. Дружинин, Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселёва: в 2 т. – Т. 1. Предпосылки и сущность реформы./ Н.М. Дружинин. – М., Изд-во Акад. наук СССР, 1946. – 632 с.
4. Загоруйская, О.Э. Реформа государственной деревни Белоруссии (30-50 гг. XIX в.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / О.Э. Загоруйская; Белорус. гос. ун-т. – Минск, 2005. – 17 с.
5. Сосна, У.А. Фарміраванне саслоўна-групавога складу сялянства Беларусі ў канцы ХУІІІ – першай палове ХІХ ст./ У.А. Сосна. – Мінск: БДУ. 2000. –115 с.
6. Чепко, В.В. Классовая борьба в белорусской деревне в первой половине XIX века / В.В. Чепко. – Минск: Наука и техника, 1972. – 265 с.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ